

Halk Dilini Yansıması Açısından Edebiyat Dışı Metinler: Tarihî Tıp Metinleri Örnekleme

Studying Non-literary Texts to Reveal Everyday Language: A Sample of Historical Medical Texts

Binnur ERDAĞI DOĞUER*

Öz

Türk dili araştırmalarında çoğunlukla edebî eserler üzerinde çalışılmaktadır. Bu da Türkçenin tarihî dönemlerindeki günlük yaşam dilinin ya da gündelik dilin çok fazla araştırılmaması, karanlıkta kalması sonucunu getirmiştir. Bir dilin yapısını, işleyişini ve söz varlığını tam olarak görebilmek için o dilin çeşitli düzeylerdeki, çeşitli alanlardaki kullanımını incelemek gerekir. Bununla birlikte, Türk dili alanında ortaya çıkarılan tarihî metinler, genel olarak yalnızca Türk dili veya Türk edebiyatı alanındaki araştırmacıların değil, dil bilimi, halk bilimi vb. alanlardan araştırmacıların da malzemesi durumundadır. Bu nedenle, dil araştırmalarında farklı türlerde yazılmış metinlerin seçilmesi hem Türk dili ve edebiyatı alanına, hem de bağlantılı alanlara yeni katkılar sağlayacaktır. Bu çalışmada, Türk dili ve edebiyatı ve bağlantılı alanlardaki tarihsel metin araştırmalarında farklı türlerde metinler seçilmesinin, dilin ve kültürün her yönünün ortaya çıkarılabilmesi için gerekli olduğunu vurgulamak amacıyla, Türkçenin en verimli dönemlerinden biri olan Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait iki tıp eserinden örnek metinler verilmiştir. Özellikle son dönemlerde üzerinde çalışılmaya başlayan tarihî tıp metinleri, hem belli bir ‘tür’ün dilini ortaya koymakta, hem de halkın kullandığı günlük dili ve buna bağlı olarak Türkçe yapıları daha çok yansıtmaktadır. Bu nedenle tıp eserlerinin incelenmesi, dönemin tıp anlayışını göstermesi açısından tıp tarihi ve bilim tarihi çalışmaları için önemli olduğu kadar, yabancı terimlere verilen Türkçe karşılıklar ve açıklamalar nedeniyle dönemin halk dilini ya da günlük dilini yansıması açısından Türk dili, Türk dili tarihi, Türk edebiyatı, dil bilimi ve halk bilimi çalışmaları için de önemlidir. Bu sebeplerle Türk dili ve edebiyatı, dil bilimi ve halk bilimi araştırmalarında edebiyat dışı metinlerin incelenmesi, bu alanlara yeni malzemeler sağlayacaktır.

Anahtar sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi tıp metinleri, tıp dili, bilim dili, tür çözümlemesi, günlük dil, halk dili.

Abstract

Mostly literary texts are analysed in the studies of Turkish language. Therefore, those aspects of Turkish concerning everyday use have not been so commonly examined. However, the use of a language in different registers allows us to fully describe the structure, function and vocabulary. In this study, two medical texts originating from the Old Anatolian period are analysed through examples. Historical medical texts that have been studied recently provides both the characteristics of a specific genre and of Turkish language. These texts also indicate the structure of Turkish used in daily life contexts. Therefore, studying medical texts reveals both the characteristics of medicine at that time and structures of Turkish language, including the origins of medical terms. Then, it can be argued that the analysis of these texts is significant for history of medicine, history of science, Turkology studies, linguistics and folklore studies. In the studies dealing with Turkish, non-literary texts should also be used as a source of data to have much more comprehensive information about the structure of Turkish.

Keywords: Old Anatolian Turkish medical texts, medical language, scientific language, genre analysis, informal language.

* Dr. , Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, binnur@hacettepe.edu.tr

Giriş

Eski Anadolu Türkçesinin Selçuklu ve Osmanlı döneminde (13.-16.yy) bilim dili Arapça olduğundan (Karal 1994: 22, 23, 29; Kâhya 1994: 233; Önler 1990:1) bu döneme ait terimler genellikle Arapça kökenlidir. Ancak bu dönemin başlangıç kısmını içeren Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1308 yılında yıkılmasından sonra güçlenen beyliklerde Selçukluların Arapça ve Farsça yanlısı dil tutumuna karşı ortaya çıkan uyanış ve bununla birlikte gelişen milliyetçi tutumun olumlu etkisiyle 14. yüzyıldan başlayarak dinî ve edebî eserlerden başka, çeşitli bilim dallarından eserler de Türkçe olarak yazılmaya veya tercüme edilmeye başlanmıştır. (Korkmaz 1963: 9, Önler 1990: 1). Böylece Türkçe, genel gelişimine paralel biçimde bilim dili olarak da gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde, gelenekselleşmiş olarak kullanılan Arapça ve Farsça terimlerin yanı sıra Türkçe terimlerin de kullanılmaya başladığı görülmektedir. Özellikle tıp eserlerinde Arapça (ve daha az olarak Farsça ve Yunanca) terimlerin Türkçe karşılıkları da verilmektedir. Ayrıca, bu karşılıklarla birlikte, yine özellikle tıp eserlerinde halkın anlayabileceği biçimde açıklamalar yapılmaktadır. Bu durum, dönemin tıp anlayışını göstermesi açısından tıp tarihi ve bilim tarihi çalışmaları için önemli olduğu kadar, yabancı terimlere verilen Türkçe karşılıklar ve açıklamalar nedeniyle dönemin halk dilini ya da günlük dilini yansıması açısından da Türk dili, Türk dili tarihi, dil bilimi ve halk bilimi çalışmaları için önemlidir.

Bilindiği gibi, Türk dili araştırmalarında çoğunlukla edebî eserler kullanılmaktadır. Bu da Türkçenin tarihî dönemlerindeki günlük dilin çok fazla araştırılmaması, karanlıkta kalması sonucunu getirmiştir. Kaldı ki, bir dilin yapısını, işleyişini ve söz varlığını tam olarak görebilmek için o dilin çeşitli bilim dallarındaki, çeşitli düzeylerdeki kullanımını incelemek gerekir. Bununla birlikte, Türk dili alanında ortaya çıkarılan tarihi metinler, genel olarak yalnızca Türk dili veya Türk edebiyatı araştırmacılarının değil, dil bilimi, halk bilimi vb. alanlardan araştırmacıların da malzemesi durumundadır. Bu nedenle, dil araştırmalarında farklı türlerde yazılmış metinlerin seçilmesi Türk dili ve edebiyatı alanına ve bununla bağlantılı alanlara yeni katkılar sağlayacaktır.

Modern dilbilim araştırmalarında söylem çözümlemesi çalışmaları içinde yer alan tür çözümlemesi alanında metinler üzerinde yapılan çalışmalara baktığımızda görüyoruz ki, önceleri yalnızca edebî eserlerle sınırlı olan 'tür' kavramı daha sonra dinî eserler, antlaşmalar, reklamlar, yasa metinleri, bilimsel araştırma makaleleri, gazete haberleri vb. gibi çok farklı türleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir (Özyıldırım 2010:19). Türk dili ve edebiyatı alanında yapılan metin çalışmaları da tür çözümlemesidir ve metin çalışmalarının tür açısından çeşitlendirilmesi, araştırmacılara değerli veriler sağlayacaktır.¹

Bhatia, tür çözümlemesi ya da kesit çözümlemesi çalışmalarının bize farklı dil değişiklerinin sözcüksel-dilbilgisel özellikleri hakkında sahip olduğumuz sezgisel ya da izlenimsel görüşlerimizin tanımlanması konusunda deneysel bilgi vermesi açısından yararlı olduğunu söylemektedir (1993: 6). Dilbilim alanındaki bu tür görüşlere bakıldığında, belirli bilim dallarına ait metinlerin incelenmesi tür veya kesit çalışması olarak adlandırılabilir. Türk dili ve edebiyatı alanında son dönemlerde üzerinde çalışılmaya başlayan tıp metinleri de belli bir 'tür'ün dilini ortaya koymasının yanı sıra, bu türde günlük dilin ya da doğal söylemlerin ve Türkçe yapıların daha çok kullanılması nedeniyle Türkçe araştırmaları için iyi değerlendirilmelidir.

---

1 Bazı dilbilimciler 'tür' yerine 'metin türü' ya da 'kesit' terimlerini kullanmaktadır.

Girişte de söz ettiğimiz gibi, Selçuklu ve Osmanlı döneminde bilim dili Arapça iken, özellikle tıp metinlerinde dönemin bilim dili geleneğinden farklı olarak halkın anlayabilmesi için Türkçe açıklamalar yapılmakta ve Türkçe kelimeler kullanılmaktadır. Burada, tıp metinlerinde Türkçenin kullanımını göstermek amacıyla, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait iki anatomik tıp kitabından örnekler vermek istiyoruz. Açıklama ve betimlemelerin daha fazla kullanılması nedeniyle, örnekleme için anatomi ile ilgili eserleri seçtik. Tıp eserleri arasında anatomi ile ilgili kitap sayısı sınırlı olduğu için de burada örneklenen eserler seçilmiştir.

Burada metin örnekleri vereceğimiz birinci eser 14. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizi* adlı anatomi ve sağlık koruma konuları ile ilgili tıp kitabıdır. İkinci eser ise, Muhammed bin Mahmûd-ı Şrivânî'nin 15. yüzyılda yazdığı, göz hastalıkları konusundaki *Mürşid* adlı tıp kitabıdır.

Aşağıda, adı geçen bu iki tıp eserinden gözün tabakalarının anlatıldığı birer metin örneği bulunmaktadır:

Tuhfe-i Mübârizi

“... ve göz yedi tabakadır üç tabakası geridür şol göz süñüğine ulaşmışdur ve dört tabakası ilerüdür ammâ ol üç tabaka kim gerüdür birisi katrakdur aña sulbe derler ve birisi eten gibidür aña meşimiyye derler ve birisi ag gibidür aña şebekiyye derler ol dört tabaka kim ilerüdür anuñ birisi örümcek evi gibidür aña ankebütüyye derler birisi yaş üzüm gibidür aña inebiyiye derler birisi kazanmış boynuz gibidür aña karniyye derler birisi et gibidür aña mülahhame derler ve bu tabakalar arasında üç yaşlık konılmışdur birisi erimiş sırça gibidür aña zücâciyye derler ikinci yaşlığı bir buz paracugı gibidür aña celidüyye derler üçüncü yaşlık yumurda gibidür aña beyziye derler ...” (*Tuhfe-i Mübârizi*, 16b: Erdağı 2000).

Mürşid

“...göz yidi tabakadan ve üç rutübetden terkib olmuşdur. Ve ol üç rutübetün birine celidî dirler. Bu rutübet gözün en eyüsi ve şerîfi ve hulâsası ve gereglüsüdür. Zirâ gözün görmesi bu rutübet ilendür. Kalan tabakalar bu rutübet kullukçı yaradılmış dururlar. Nitekim zücacî rutübeti bu rutübet gıdâ virür ve beyzî rutübeti bu rutübetün ziyâdesi kabul ider ve inebî tabakası ve kalan sıfaklar ve karnî ve mültaħime, taşradagı ziyanlu nesneleri komazlar kim, bu rutübet irişeler. Ve bundandır kim, bu rutübet gözün merkezinde, yani çak ortasında bulunmuşdur ve yirlenmişdür. Ve bu rutübet toliya veya degirmi yoñılmış buza benzedüğüçün, hakîmler adın rutübet-i celidî komuşlardır. Geregince şeffâf ve arı ve rüşen ve degirmidür, lâkin taşradagı yanı biraz yassıdır. Arablar bu rutübet insanü'l-ayn dirler, Nitekim Acemler merdüm-i çeşm dirler ve Türkler gözün bebegi dirler. Ve bu rutübetün bellü rengi olmadugıçün ne kadar kim, taşrada reng ve şekl ve cism varısa, hepsinün sûretin kabul ider. Nitekim gözgi ve billür arı ve sâfi olduklarıçün ... ÜÇÜNCÜ FASL zücâcî adlu rutübeti bildürür. Ve bu rutübet aklıkda ve arılıkda arımış gözğüye benzedüğüçün hakîmler adını zücâcî kodılar. ... DÖRDÜNCÜ FASL beyzî rutübetin bildürür. Ve bu rutübet ... arılıkda ve aklıkda yumurda akınuñ suyına benzedüğüçün, hakîmler adın beyzî kodılar. ... BEŞİNCİ FASL şebekî tabakasını bildürür. Ve bu tabaka boş siñirilen veridden terkib olmuşdur. ... görücü nürü getüren boş siñirler ... durduğı yirlerde ucları kökler olurlar. Ve üzerindeki perdenün ince tamarlarından bu köklere şöyle kavışurlar, ag gibi

birbirine bağlanır kim, anları görenler agdur sanurlar. Ve bundandır kim, hakimler bu tabakaya şebekî ad komışlardır. ...” (Mürşid, 8b, 9a, 9b, 10a, 10b, 11a, 11b, 12a: Bayat 2004, sf. 103-106).

Yukarıda, gözün tabakalarını anlatan iki metin örneğinde, gözün tabakaları gibi çok teknik bir konuda bile, Türkçe adlandırmalar ve açıklamalar ile son derece anlaşılır bir anlatım kullanıldığını görüyoruz.

Buradaki metinlere daha dikkatli baktığımızda öncelikle şu özellikler dikkati çekmektedir.

Bu metinlerde,

I. Organ adlarının ne sebeple verildiği yönünde açıklamalar bulunmaktadır:

“12. Arılıkda ve aklıkda yumurda akınun suyına benzediğün, hakimler adın beyzî kodular.” (Mürşid 10b: Bayat 2004, sf. 105).

beyz Ar. yumurta.

beyzî Ar. 1. yumurta biçiminde olan, oval. 2. yumurta şeklinde bir şey.

“... durduğu yirlerde ucları kökler olurlar. Ve üzerindeki perdenün ince tamarlarından bu köklere şöyle kavışurlar, *ag gibi birbirine bağlanır kim, anları görenler agdur sanurlar. Ve bundandır kim, hakimler bu tabakaya şebekî ad komışlardır. ...*” (Mürşid, 11b, 12a: Bayat 2004, sf. 106).

şebeke Ar. avcı, balıkçı ağı. 2. ağ gibi yapılmış, gerilmiş hat ve yollar topluluğu. 3. kafes şeklinde olan. 4. (anat.) ağ şeklinde olan dokular.

şebekî Ar. gözün ağ şeklinde olan tabakası, retina.

“... göz yedi tabakadır ... birisi *kazınmış boynuz gibidür aña karniyye derler*” (Tuhfe-i Mübârizî 16a: Erdağı 2000).

karn Ar. boynuz.

karniyye Ar. gözün dış tabakasının ön kısmı, saydam tabaka, kornea.

Örnek metinlerimizde, gözün *beyzî*, *şebekî* ve *karniyye* tabakalarına bu Arapça terimlerin ne sebeple verildiği Türkçe olarak açıklanmıştır.

II. Yabancı terimler yerine Türkçe terimler kullanılabilir:

Aşağıda göreceğimiz gibi, *Mürşid*'de geçen *rutübet* terimi yerine *Tuhfe-i Mübârizî* 'de düzenli olarak Türkçe *yaşlık* sözcüğü terim olarak kullanılmıştır:

“... göz yidi tabakadan ve üç *rutübetden* terkib olmuşdur. Ve ol üç *rutübetün* birine celidî dirler. Bu *rutübet* gözün en eyüsi ve şerifi ve hulâsası ve gereglüsüdür. Zirâ gözün görmesi bu *rutübet* ilendür.” (Mürşid, 8b: Bayat 2004, sf. 103).

rutübet Ar. yaşlık, nem, ıslaklık

“... göz yedi tabakadır ... ve bu tabakalar arasında üç yaşlık konılmışdur birisi erimiş sırça gibidür aña zücâciyye derler ikinci *yaşlık* bir buz paracugı gibidür aña celidîyye derler üçüncü *yaşlık* yumurda gibidür aña beyziye derler ...” (Tuhfe-i Mübârizî, 16b: Erdağı 2000).

yaşlık T. ıslaklık, nemlilik

Tuhfe-i Mübarizi'de aşağı yukarı aynı dönemdeki diğer tıp kitaplarında kullanılan bazı terimlerin Türkçe karşılıklarının özellikle kullanıldığı dikkati çekmektedir (Erdağı 2001: 52). Ancak bu dönemdeki bütün tıp kitaplarında Türkçe kullanmak gibi bir kaygının her zaman görülmediğini de belirtmeliyiz.

III. Bir terimin farklı dillerdeki karşılıkları, karşılaştırmalı olarak verilebilmektedir:

“... Arablar bu rutübet *insanü'l-ayn* dirler, nitekim Acemler *merdüm-i çeşm* dirler ve Türkler *gözünj bebegi* dirler.” ...” (*Mürşid*, 9a: Bayat 2004, sf. 103).

Metin örneğimizde, aynı terimin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılığı, kökenleri de belirtilerek bir arada yer almaktadır.

Yukarıdaki metin örneklerinde görüldüğü gibi, bu metinlerde açıklayıcı, yalın, doğrudan anlatımı olan günlük bir dil kullanılmıştır. Bu dönem tıp metinlerinde, terimler doğal olarak bu şekilde, yani genel dilden kelime aktarma yoluyla oluşmuştur (Zülfikar 1991: 173).

Günümüzde ölçünlü dil dışında, halk ağzında görülen bazı dilbilgisel yapılar da bu metinlerde dikkati çekmektedir. Buna, *ile* ilgecinden sonra */-n/* araç durumu ekinin (instrumental suffix) kullanımı için de örnek metnimizden aşağıdaki yapı, örnek olarak verilebilir:

“... Zirâ gözünj görmesi bu rutübet *ilendür*.” (*Mürşid*, 8b: Bayat 2004, sf. 103).

Sonuç

Sonuç olarak; bu metinlerde, dilde halkın yaşamında kullandığı sözcüklerin, cümlelerin yazı dilinde de yerini bulduğunu ve daha ötesi, terim olarak da açıklayıcı olabildiğini görüyoruz. Bu da bize, tarihî tıp metinlerinin, halkın kullandığı günlük dilden birtakım unsurları kullanarak bilim dili ile günlük dil arasındaki farkı kapadığını, Arapça, Farsça veya herhangi bir yabancı dilden terimleri Türkçenin rahatlıkla karşılayabildiğini gösteriyor. Bu nedenle, tarihî tıp metinleri ve farklı alanlardan metinler üzerinde yapılacak araştırmalar Türkçe için yeni bakış açıları getirirken aynı zamanda, Türkçenin tarihî dönemlerindeki farklı türlerde metinlerin ayırıcı özellikleri de ortaya çıkacaktır. Bu çeşitlenmenin Türkçenin söz varlığına, çeşitli bilim dallarının terminolojisine ve farklı dilbilgisel kullanımların belirlenmesine katkısı olacaktır. Bu nedenle, Türk dili ve edebiyatı alanındaki araştırmalar, edebiyat dışı metinler üzerine de yoğunlaşmalıdır. Türk dili araştırmaları kapsamında ortaya çıkarılan edebiyat dışı metinler, yalnız Türk dili araştırmacıları değil, dil bilimi, bitki bilimi, tıp/tıp tarihi, tarih, halkbilimi gibi farklı alanlardan araştırmacılar için de değerlendirilmesi gereken çok önemli malzemelerdir.

Kaynakça

- Bayat, A. H., ve Okumuş, N. (2004). *Muhammed bin Şirvânî, Mürsid*. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
- Bhatia, V. K. (1993). *Analysing Genr: Language Use in Professional Settings*. London: Longman.
- Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Yayınları.
- Erdağı, B. (2013). *Hekim Bereket, Tuhfe-i Mübârizî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2001). Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı. *Türkbilig*, 2001/2: 46-54. Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Hekim Bereket. *Tuhfe-i Mübârizî*, 1. Nüsha: Konya Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, Numara: 1209, 2. Nüsha: Paris Bibliothèque National, Numara 171.
- Kâhya, E. (1994). İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Yayınları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 234-269.
- Karal, E. Z. (1994). OsmanlıTarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama). *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Yayınları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 7-96.
- Korkmaz, Z. (1963). *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*. Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- Önler, Z. (1990). *Müntahab-ı Şifâ I, Giriş-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyıldırım (İnce), I. (2010). *Tür Çözümlemesi, Türkçe Metin İncelemeleri ve Karşılaştırmalar*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1963-1972). *Tarama Sözlüğü I-VIII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2005). *Türkçe Sözlük (10.bs.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.